

Begrebet »landmand« og det danske landbrugs moderniseringsproces

Peter Henningsen

Fortid og Nutid december 2001, s. 273-294

En nærlæsning af det 18. og 19. århundredes litteratur om det danske landbosamfund afslører, at det ikke var ligegyldigt, hvilke begreber skribenterne benyttede når de omtalte landets agerdyrkere. Der var f.eks. forskel på, om man blev omtalt som bonde eller som landmand, idet de to begreber også var udtryk for to vidt forskellige slags jordbrugere med vidt forskelligt etos eller livsform. I artiklen redegøres der for, hvorledes de to begreber blev anvendt og hvordan særligt begrebet landmand ændrede betydning fra det 18. til det 19. århundrede. Artiklen knytter an til samme forfatters artikel om det antropologiske bondebegreb, som blev bragt i *Fortid og Nutid* 2000:1, s. 29-58.

Peter Henningsen, f. 1964. Cand. mag. i historie og europæisk etnologi, ph.d.-stipendiat og ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Har om relaterede emner også skrevet: *Den rationelle bonde*, Historisk Tidsskrift bd. 100, hf. 2 (2000); *Traditionalistiske bønder og vindskibelige landmænd*, Rasmus Mariager m.fl. (red.): *Fortællinger i tiden* (2001) og *Peasant Society and the perception of a moral economy*, Scandinavian Journal of History nr. 4, 2001.

I Danmark har vi en lang tradition for landbohistorie og landbohistorisk etnologi, og antallet af landbohistoriske/etnologiske monografier og artikler er betydeligt. Ikke desto mindre vil man stort set lede forgæves efter en forfatter, som har forsøgt at definere, hvad en bonde egentlig er.¹ Svaret har været så indlysende, at kun de færreste har tænkt den tanke, at der kunne råde nogen tvivl herom.

Når vi bevæger os tilbage til tiden før folkestyrets og Grundlovens indførelse i 1848-49, og dermed også til den tid, hvor den moderne ligestilling mellem alle danske (mandlige) borgere blev lovfæstet, vil vi se, at heller ikke enevældens lovgivning gav sig af med at definere bønder. Og det til trods for, at enevældens lovgivning var en standslovgivning, der formelt graduerede mellem forskellige grupper (stæn-

der) af indbyggere og hvor disse grupper tillagdes forskellige former for privilegier. Også dengang var det åbentbart selvindlysende, hvem der var bønder og hvem der ikke var det.

I det danske kildemateriale fra enevældens tid 1660-1848 er det derfor ikke muligt, at finde en positiv, eksplisit juridisk definition på, hvad begrebet *bondestand* stod for.² En sådan definition må derimod fremanalyseres af det sprogbrug, som lovgivningen benytter sig af gennem hele den enevældige periode. I enevældens senere tid – fra anden halvdel af 1700-tallet og derefter – begynder der at dukke enkelte definitionsforsøg op i forbindelse med den stadigt voksende debat om bøndernes sociale og erhvervsmæssige vilkår. Men disse definitionsforsøg udgår ikke fra lovmæssigt, men fra statsvidenskabeligt (kameralistisk) eller

privat hold, og de er som oftest kun udtryk for de enkelte skribenters egen personlige opfattelse af standssamfundets og bondestandens sociologiske karakteristika.

Begrebet bonde

Sorøprofessoren Andreas Schytte skelnede i sin statsvidenskabelige afhandling om »staternes indvortes regering« fra 1775 mellem tre overordnede stænder – adelen, borgerne og bønderne – hvortil yderligere kunne tilføjes »*tvende andre, som udspirer af de første*«, nemlig gejstligheden og militæret. Bondestanden var, sagde Schytte, en almindelig benævnelse for »*den hele række af arbejdere, der forskaffer os såvel fra jorden som fra havet de til livets underholdning brugelige materialer, under hvilken stand vi indbefatter ager- og engdyrkere, fiskere, urtegårdsmænd og jægere*«. Disse befolkningsgrupper holdtes på plads i samfundshierarkiet af deres gudsfrygt: »*Religionen er statens sikreste grundstøtte*« og »*gudsfrygt holder denne stand, der så lidet føler hvad æren er, og mindre forstår, hvad det vil sige at elske det almindelige, til sine pligter*«. I modsætning til bønderne bestod borgerne af »*den hele række af arbejdere, der ved deres kunster og flid forædler de rå varer, de imodtager af bonden, til livets bekvemmeligere underholdning, pragt og forlystelser*«. Slutteligt bestod samfundshierarkiets top af de »*ædle*«, der udgjorde den tredje og fornemste gruppe af folket, »*når vi inddeler det efter fødslen*«.

For Schytte var statens vigtigste undersåt uden diskussion bonden: »*Uden bondestandens møjsommelige og fast herculiske arbejder måtte de første, enkelte og nødvendige varer til det hele folks underholdning blive liggende i deres af naturen forvarede faste gemmer. Tag bondestanden bort, og du*

skal ikke alene gøre den hele række af håndarbejdere, manufakturister, fabrikanter og kunstnere plat unyttig, men endog ophæve og gøre dem til intet tillige med bondestanden (...) Det er bonden, denne i mange stater endog foragtede og plagede træl, der med trætte, men velgørende hænder overleverer de øvrige stænder, ja fyrster, konger og kejsere selv, de allerførste rå materialer, hvormed de læsker tørsten, stiller hungeren, pryder deres legemer og opfører deres prægtige boliger«. Schyttes budskab var at bonden, denne så foragtede undersåt i staten, i virkeligheden var den, der skabte statens lykke og bidrog til den fælles velstand: »*Bondestanden er vor fælles stammemoder. Sagen er alene denne: Én af os har tidligen, en anden sildigen spændt oksen for ploven, den tredje pløjer endnu. Standen fortjener altid at æres af alle veltænkende*«. Schytte forsøgte ikke at definere standen nærmere, hverken i juridisk eller politisk henseende, men henholdt sig alene til beskrivelsen af dens funktion i staten – og til at slå et slag for dens sociale anerkendelse – for dens borgerlige ære.³

En decideret »bondejura«, der nøje udspecificerer bøndernes pligter og rettigheder, får vi først i etatsråd Jacob Mandix' juridiske håndbog fra 1800 (genudgivet og revideret i 1813), men da den kun omhandler den da gældende lovgivning, giver den ikke noget indtryk af den ældre. Mandix' bondedefinition fortjener dog at blive gengivet, da den ikke alene er den første af sin slags forfattet af en embedsmand under enevælden, men også den mest præcise. Den danske stats landboere var, siger Mandix, folk af to hovedklasser, der udgjordes af »*bønder eller folk af bondestand og folk, som bor på landet, men ikke er af bondestand eller, som de kaldes i adskillige anordninger, folk uden for bondestand*«.

At man boede på landet, behøvede

Fig. 1. Tegning fra omkring 1830, der forestiller den gamle tids bonde og den nye tids landmand på Ærø. Den unge landmand (tv.) er moderne klædt, mens den ældre bonde (th.) er klædt i traditionel klædedragt. Situationen skildrer et møde i købstaden Ærøskøbing, hvor de to landboere er taget hen for at betale de kongelige skatter, og hvor den ældre sander, at konkursen truer forude. Samtalen, der er gengivet på lokal dialekt, drejer sig om de hårde tider for landbruget, dyrtiden, kornets ringe pris og problemerne med at udrede skatter. Men tobak – det skal der være råd til (Museerne i Ærøskøbing kommune).

ikke at betyde, at man var bonde og selve bondebegrebet var, indrømmede Mandix, tvetydigt, da der kunne forstås flere sociale grupper herved: »*Ved ordet bonde betegnes, som i de ældre love, så og undertiden i Christian den 5tes lov, enhver husfader, undertiden enhver på landet, som bebor og bruger en anden mands grund, være sig som fæster, lejer, forpagter eller opsynsmand; men her tager vi ordet i den mere indskrænkede bemærkelse, som det har såvel i det daglige liv som i loven og kongelige anordninger, og forstås ved bønder eller folk af bondestand dem, som bebor og bruger upriviligerede gårde, steder eller huse på landet, såvelsom og dem, som på landet ernærer sig ved de slags håndarbejder, som kan henføres til landbruget eller ved de på landet tilladte håndværk, når de ikke bevisligen er af nogen anden, være sig øvrigheds-, lærer-, embedsmands-, adel- eller borgerstand*«. ⁴ Mandix' bondebegreb er altså omfattende. Det er ikke kun gårdmændene, der er bønder. Det er også husmænd, indsiddere, daglejere, tjenestefolk, landhåndværkere osv. Det er med andre ord alle de mennesker, der bor på landet og som ikke bevisligt er af nogen anden stand.

Mandix' definition adskiller sig således fra *Danske Lovs* 2-23-1, hvor der skelnes mellem »*bønder og menig almue*«: Her er det gårdmændene, der regnes som bønder, mens den menige almue udgøres af husmænd, indsiddere, pebersvende og tjenestefolk. Begrebet *menig almue* var imidlertid forsvundet ud af sproget på den tid, hvor Mandix forfattede sin juridiske håndbog. Hvor man tidligere havde skelnet mellem bønder og menig almue, skelnede man omkring 1800 mellem gårdmænd, husmænd og indsiddere. Samlet betragtet var disse tre sociale grupperinger dog alle af bondestand og ud fra en juridisk synsvinkel bønder.

Formelt kan man skelne mellem et

politisk-administrativt og et i det daglige sprog anvendt socialt bondebegreb: Mens det første var udtryk for en bureaukratisk bondeopfattelse, hvor gruppen af bønder under ét (dvs. gårdmænd, husmænd, indsiddere mv.) betegnedes som bondestand, var det andet udtryk for en mere »socialrealistisk« gruppeopfattelse, som harmonerede bedre med virkeligheden og med opfattelsen af bønderne, som en socialt lagdelt gruppe. Udviklingen i sprogbrugen fra *Danske Lovs* offentliggørelse i 1683 til Mandix' juridiske håndbog i 1800 afslører, at der i den mellemliggende periode er sket en differentiering inden for landets bondestand, hvor det ikke længere regnes som fyldestgørende blot at tale om gårdmændene og de andre (bønder og menig almue), men hvor der er opstået et behov for, at begrebsliggøre den sociale udvikling og den stigende sociale differentiering.

Differentieringen kunne f.eks. udtrykkes ved hjælp af klassebegrebet, et begreb der må formodes at være hentet i den sprogbrug, som anvendtes i rangforordningerne. Princippet bag rangforordningerne var jo netop at foretage en yderligere klassificering inden for de enkelte stænder selv, alt afhængigt af hvilken placering i rangen, den enkelte kunne gøre krav på og denne differentiering udtryktes i begrebet *rangklasse*. ⁵ Rangforordningerne blev dermed katalysatorer for en ny måde at forstå samfundet på, en måde hvor man begyndte at tænke i (rang)klasser ved siden af den almindelige standstænkning. Enevældens rangforordninger skabte således begrebsmæssig basis for en nuancering af det stive standsbegreb, som dog ikke ophørte med at eksistere af den grund. Den nye klassetænkning (som vel at mærke ikke må forveksles med det marxistiske klassebegreb) medførte også at man fik et sprog, hvormed man kunne karakterisere den stigen-

de sociale differentiering inden for bondestanden. Man begyndte derfor omkring 1800 at tale om gårdmandsklassen, husmandsklassen, tyendeklassen osv., men det betød ikke, at standsbegrebet var sprængt men blot, at det blev muligt at nuancere inden for begrebet. Man talte jo også om embedsstand og militærstand, selvom disse grupper ikke var stænder i ordets egentlige betydning.

Introduktionen af de nye klassesdifferencierede betegnelser medførte en vis begrebsforvirring i datidens skriftlige arbejder: Begrebet *bonde* omfattede til tider alle medlemmer af fjerdestand, mens det til andre kun omfattede gårdmændene. Desuden må vi regne med, at der fra region til region har været et forskelligt sprogbrug, alt efter tradition og sædvane. Et godt eksempel herpå er, at en bolsmand i Nørrejylland betegnede en husmand, mens det i Slesvig betegnede en gårdmand! Bønderne var heller ikke selv konsekvente, når de benyttede de forskellige begreber. Den falsterske husmand Morten Smed betegnede f.eks. i en betænkning til Centraladministrationen fra 1785 skiftevis sig selv som bonde og som husmand: Først skelkede han mellem »*bønder og husfolk*« for i næste sætning at tale om »*vi bønder*«, og senere, da han bad om nedsættelse af ekstraskatten, mente han, at »*bønder kan give som de kan*«, mens skatten til gengæld var en stor byrde for »*husfolk og fattige tjenestefolk*«. Til sidst underskrev han betænkningen »*Morten Smed, bonde*«!¹⁶

Da bondebegrebet ikke var nærmere defineret i lovgivningen betød det, at der var flere forskellige definitioner i omløb samtidigt: Amtmand Hagerup forstod i 1750'erne ved bønder dem, »*hvis fødsel var af bondestanden og hvis næring bestod alene i jorder og fiskeri*« og Erik Pontoppidan forstod de folk, »*som sidder for hele eller halve gårde, fiskere, møllere, kromænd,*

husmænd og deslige.«⁷ Sorøprofessoren og kameralisten J. S. Sneedorff mente i 1763, at bønder var den gruppe af mennesker, »*som frembringer levnedsmidler eller rå materialer af jorden eller havet, enten de er agerdyrkere, hyrder, fiskere, jægere eller bjergfolk*«,⁸ og J. D. W. Westenholtz definerede i 1772 bønder som fem slags: Nemlig 1) selvejere, som besidder gårde eller huse frit, og som kun står under kongen og den af kongen foresatte øvrighed, 2) fæstebønder, som er frie for hoveri, 3) fæstebønder, som gør hoveri, 4) landhåndværkere, daglejere, husfolk og indsiddere, som sidder til leje i en stue hos bonden og 5) tjenestefolk, som tjener for kost og løn.⁹

Begrebsforvirringen førte til, at Frans Wilhelm Trojel i sin politisk-økonomiske afhandling om landvæsenet fra 1787 følte sig nødsaget til først at definere, hvad han mente med bønder. Når han talte om bønder, skrev han, tænkte han på fæstebønder og husmænd, indsiddere og tyende »*som egentlig er de, man efter nuværende talebrug, forstår under det navn bønder*«. I denne betydning af ordet var selvejerne ikke bønder og det er interessant at notere, at Trojel i sin definition henviser til tidens diskurs og til det almindelige sprogbrug i lovgivningen, ligesom han henviser til de politiske og økonomiske skrifter fra perioden.¹⁰ Begrebet *bonde* var med andre ord ikke noget entydigt begreb og forfatterne forstod ofte noget forskelligt ved betegnelsen. For Westenholtz var selvejerne f.eks. bønder, mens de ikke var det for Trojel og – hvis vi skal tro hans ord – var de det heller ikke i tidens øvrige politiske og økonomiske litteratur. Uenigheden om, hvem der var bønder og hvordan de skulle defineres er dermed ikke kun et fænomen, der hører 1950'ernes og 1960'ernes funktionalistiske agrarantropologi til.¹¹ Også i 1700-tallets Danmark

kunne man være uenig herom, da begrebet ikke var defineret i lovgivningen eller i den sparsomme juridiske litteratur.

Den ufrie bonde

Var man på den ene side i tvivl om, hvordan bondebegrebet skulle defineres, gjaldt tvivlen på den anden side ikke de vilkår, som bønderne var underlagt. Her var der ingen vaklen i juraen: Det, som adskilte bondestanden fra andre stænder i den enevældige stat var, sagde Jacob Mandix, at landets lovgivning havde pålagt standen visse byrder »*som andre statens indbyggere er fritagne for*« samt at loven syntes at forudsætte, at bondestanden »*udgør en mindre formuende og mindre oplyst klasse end de øvrige statsborgere*«. ¹² Da Mandix' standsdefinition juridisk set repræsenterer den sene enevældes bondebegreb frem til Grundlovens indførelse i 1849 betyder det, at begrebet *bonde* under hele enevælden ikke blot betegnede en person med et bestemt slags erhverv, men også en mand af en bestemt befolkningsskategorie – en stand – der principelt var adskilt fra andre stænder eller kategorier af mennesker. Efter loven om stavnsbåndets ophævelse i 1788 og de mange andre love, der var en del af det agrare reformkompleks, var de politisk bestemte standsskel mellem bønder og andre indbyggere ganske vist blevet udjævnet, men værnepligten hvilede stadig på landets bønder alene. I 1847 kunne Werner Ussing i sin lovbog for bønder derfor hævde, at selvom der i juridisk henseende ikke længere var nogen formelle skillelinier mellem herremanden og bonden og mellem gårdmanden og husmanden, så var der dog stadig en rest af den ældre ulighed tilbage: »I én henseende medfører det endnu en særegen byrde, at være født som bonde

og det er, som foran omtalt, med hensyn til værnepligten«. ¹³

Populært sagt var bønderne »ufrie«, mens andre stænder var »frie«, og i visse dele af landet og på visse bestemte tider var disse mennesker ikke blot nederst i samfundets hierarki, men tillige bundet til deres fødestavn i deres bedste alder. ¹⁴ Betegnelsen *bonde* var, som agitatoren og den senere højskolemand Lars Bjørnbak formulerede det i 1850'erne, »*et foragtet navn for trælle og ufri*«. ¹⁵

Begrebet *landmand*

I en anmeldelse af *Det danske landbrugs historie I-IV* fra 1988 polemiserede historikeren Steen Busck mod værket brug af begreberne *bonde* og *landmand*: »*Af ethvert nogenlunde fuldt bondeskifte fra 1700-årene fremgår det, at vi ikke har at gøre med et landbrug i moderne betydning. Vi har at gøre med en husholdning, som for langt størsteparten af forbrugets og produktionens vedkommende er en enhed, der forsyner sig selv af den omgivende natur. En enhed, der så at sige endnu rummer en hel erhvervsstruktur i sig. Ud over agerbrug og kvægbrug driver man håndværk af mange slags, fiskeri, skovbrug og alt, hvad der ellers kan tjene til husstandens underhold. Egentlig er det en misforståelse, at tale om hovederhverv og bierhverv eller som antropologerne om fiskerbønder og andre bønder. Enhver husholdning arbejdede inden for de muligheder, som den lokale natur bød på. En bonde var ikke en landmand. Det første ord har oprindeligt intet med landbrug at gøre. Ordene landbrug og landmand blev først almindelige i 1700-årene og hæftedes på større brug og finere folk end bønderne. Landbo derimod havde længe været en almindelig betegnelse også for bønder*«. ¹⁶

Omkring 1800 vandt den nye land-

Fig. 2. Den nye tids driftige landmænd opkøbte ofte mindre gårde og lagde dem sammen. På billedet ses proprietærgården Torpegård i Benløse sogn på Midsjælland under opførelse i 1898. Torpegård var netop resultatet af en sådan gårdsammenlægning. Den imponerende bygning repræsenterer soliditet og stor velstand og signalerer, at bygherren er en driftig landmand med styr på tingene (Midsjællands lokalhistoriske arkiv).

mandsbetegnelse frem, idet flere forfattere begyndte at benævne bønder (særligt de driftige) som landmænd. Men man kan også støde på begrebet i ældre litteratur (og i *Danske Lov*) selv om der ikke dengang synes at have været knyttet bestemte indholdsmæssige værdier til betegnelsen. Den benyttedes snarere som et begreb på linie med almue eller landbo. I *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin*, som udkom i årene 1757-64 anvendes landmandsbegrebet flere gange, men her i betydningen *godsejere* og andre af højere stand, der bor på landet og er beskæftiget med jordbrug. I 1758 fortælles det f.eks., at de fynske godser Holstenshus, Nakkebølle, Rød-

kilde, Fjellebro og Brahetrolleborg besiddes af »*fornuftige landmænd*,« ved Brahetrolleborg har man »*en fornuftig landmand til forvalter*,«¹⁷ og i 1760 anvender Daniel Heitmann utvetydigt begrebet som et prædikat for godsejere.¹⁸ Også senere i århundredet kan vi finde landmandsbetegnelsen anvendt som betegnelse for godsejere, selv om det nu er blevet mere almindeligt, at hæfte det på folk af borgerstand, der bor på landet og driver jordbrug. I C. W. von Munthe af Morgenstiernes afhandling om landvæsenet fra 1783 finder vi således stadig begrebet anvendt som specifik betegnelse for godsejere.¹⁹ Men vi kan også finde det anvendt i endnu én betydning, nemlig dér hvor

der sigtes til alle, der bor på landet og er beskæftiget med agerbrug, uanset social status. Således anvendes det f.eks. af P. F. Suhm i hans Danmarks-historie fra 1776 og af F. W. Trojel i hans økonomisk-politiske afhandling fra 1787.²⁰

I *Danmarks og Norges oeconomiske Magazin* støder vi imidlertid på endnu en betydning af begrebet. I et indlæg fra 1757 skelnes der mellem »landmandsskab« og »bondevæsen« og forskellen er klart nok, at det første betegner det landbrug, hvor man går planmæssigt og næsten videnskabeligt til værks, mens det sidste betegner bondens traditionalistiske slendrian og blandingsøkonomi.²¹ Den samme skellen finder vi hos økonomen og botanikeren G. C. Oeder i hans afhandling om frihed og ejendom fra 1769: Her taler Oeder for, at de store hovedgårde skal udparcelleres og jorderne besættes med driftige landbrugere, som fortrinsvis skal rekrutteres blandt de nuværende forpagtere – »de af alle beboere mest ønskelige« da de i modsætning til bønderne var »udlærte landmænd.« Hos Oeder repræsenterer landmandsbegrebet således en specialiseret erhvervskategori, mens bondebegrebet blot refererer til en social orden, der ikke indebærer professionel specialisering.²² Det er i Oeders betydning, at landmandsbegrebet fra slutningen af 1700-tallet i stigende grad vinder frem som en værdiladet betegnelse for landbrugere, der enten ikke er født i bondestanden eller som godt nok er bønder, men alligevel »tænker fremad« – bønder, som altså stræber efter at forbedre og udnytte deres jorder og som tager ved lære af »gode eksempler« fra hovedgårdene og de større brug: Forvalter Willesen på Williamsborg i Østjylland beklagede sig således i 1808 over, at den udflyttede bonde brugte store summer på at opføre en ny, stor gård. I stedet burde han bruge penge på at forbedre sit jordbrug, så han blev »hvad

han nu fattes så meget i at være: Landmand.«²³

I den hensigt at gøre bonden til landmand lod Det kongelige Landhus-holdningsselskab fra 1782 årligt indrykke landbrugsfaglige oversigter i almanakken. I erkendelse af, at man ikke kunne nå landets bønder via mere eller mindre akademiske vejledninger og pamfletter, greb man til dette oplagte middel – og almanakken var, på grund af sine vejrforudsigelser og udførlige lister over lokale markedsdage, en gennem generationer meget udbredt publikation hos den danske landbefolkning. Den udkom således i et efter datidens forhold enestående oplag, visse år i helt op til 100.000 eksemplarer.

I almanakkens landbrugsfaglige stykker indgik fra 1782 undertitlen *Bonden i særdeleshed til oplysning og nytte*, der allerede i 1784 meget sigende ændredes til *Landmanden især til nytte*. I 1806 skiftede titlen igen, denne gang til *Landalmuen især til nytte*, for igen i 1878 at gå tilbage til *Landmanden især til nytte*. Disse navneskift er næppe tilfældige: 1780'erne var den periode, hvor begrebet landmand begyndte at vinde frem som betegnelse for den driftige bonde og det var vel også derfor, at man i 1784 erstattede undertitlens *bonde* med *landmand*. De fleste associerede imidlertid stadig landmandsbegrebet med dygtige og innovative landbrugere, der ikke var af bondestand, og da det ikke var dem, men den traditionalistiske bonde, man henvendte sig til, måtte man atter ty til at ændre undertitlen i 1806. Denne gang til det bredere *landalmue*, som omfattede alle sociale grupper af bondestanden. Ændringen i 1806 kan dog også forklares med, at bondebegrebet allerede på dette tidlige tidspunkt var blevet synonymt med gårdmænd, og da man også henvendte sig til husmænd, måtte man derfor finde en mere dækkende betegnelse.²⁴

Landmænd udenfor bondestanden

Før 1800 havde en jordbruger så at sige altid været identisk med en mand af bondestand (godsejere og forpagtere på nær), men i de sidste tiår af århundredet opstod en ny type jordbrugere, som man ikke tidligere havde kendt og som ikke var så nemme at indplacere i den kategorisering, man hidtil havde benyttet: Under indtryk af hoffets og adelens landlige sommeradspredelser, tidens nationalromantik og bondeidealiserende begyndte velhavende købstadsborgere at slå sig ned på landet på større gårde, ofte bestående af et par sammenlagte gårdbrug. Flere godsejers bortsalg af fæstejord muliggjorde denne trafik af byboere, der ønskede at leve som småproprietærer og nyde landlivets lyksaligheder. Særligt i hovedstadsområdet og i det øvrige Nordsjælland søgtes de dobbelte bondegårde »med megen begærlighed« og der var rift om dem, da antallet var begrænset.²⁵ I årene omkring 1800 opkøbte velstående københavnske borgere f.eks. flere bondegårde på strækningen mellem København og Helsingør, hvoraf størsteparten lå udenfor Københavns Nørre- og Østerport. Gårdene anvendtes enten som landsteder, hvor ejerne satte en forpagter eller som store familiebrug, hvor borgerfamilien slog sig ned som proprietærer.²⁶

Disse jordbrugende borgere var et relativt nyt befolkningsindslag i det agrare landskab og de kunne derfor ikke indpasses under betegnelsen *bønder*. De var ganske vist jordbrugere, men de var netop ikke af bondestand. Dette nye forhold har sikkert også forvoldt Landbokommissionen og dens embedsmænd en del vanskeligheder, da de i 1788 skulle udfærdige den nye forordning om landmilitser. Militseren hvilede jo traditionelt på landbrugerne, der altid havde været af bondestand, men det nye befolkningsselement forstyrrede

den traditionelle tilstand. Af samme årsag måtte der indføres nogle poster i forordningen der specificerede, hvorledes man skulle kende forskel på en værnepligtig *bonde* og en udskrivningsfri borgerlig *landmand*.²⁷

Som en følge af den nye landmandstypes fremkomst på den agrare scene, ser vi også en ganske ny sprogbrug vinde frem i tidens agrare skrifter og debatindlæg. Hvor talen tidligere havde været om *bønder* og hvor et begreb som *landmand* kun var blevet anvendt sporadisk og uden, at der altid var nogen konsekvent meningsforskel mellem de to udtryk, ændrer dette forhold sig afgørende i 1800-tallets første trediedel. De mange debatindlæg og afhandlinger om landvæsen fra disse år afslører forskellige gradbøjninger af de to begreber: Jordbrugere, som lever efter den traditionelle, konservative kultur, der dikterer at alting helst skal forblive som det altid har været, betegnes nu konsekvent som *bønder*, mens de progressive, som indfører nye metoder i landbruget og tager ved lære af hovedgårdene og proprietærerne, og i det hele taget synes at have brudt med traditionens kulturelle spændetrøje, betegnes som *landmænd*. De borgerlige landmænd på de store gårde betegnes konsekvent som *landmænd* eller *folk udenfor bondestanden*.

Empirikere og teoretikere

Den sproglige distinktion mellem *bonde* og *landmand* ses f.eks. hos den jyske stiftamtmand J. C. F. Hellfried, der i 1805 forfattede et skrift om jordudstykningsen i Vejle amt. Heri hævdede han, at »*hvo, som har levet blandt bønder og nøje lært at kende deres hele fremgang, fra først til sidst, vil sande med mig, det jeg her har anført som det almindelige; og det vores Olufsen*²⁸ *så kækt og kraftigt har udtrykt: Bonden er ikke landmand! – han har sjælden*

Fig. 3. Johan Christian Drewsen (1777-1851). Papirfabrikant, landøkonom og præsident for Det danske Landhusholdningsselskab. Drewsen var en ivrig agitator for et landbrugssystem, hvor små gårde skulle sammenlægges til større enheder, således at dygtige og driftige folk (landmænd) kunne komme til. Han var en ivrig skribent og forfattede f.eks. flere af almanakkens landbrugsfaglige indlæg, hvori han forsøgte at påvirke den traditionalistiske bonde til at blive en moderne landmand (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

de fornødne evner, aldrig viljen, og ej mere indsigterne til de vedholdende forbedringer og udlæg, som jordens kraftige bedrift kræver. Bonden nøjes ikke med rige renter af sine udlæg; han vil have sin kapital tilbage. Overtales han til noget forsøg og det lykkes ikke straks, så vover han og flere i en hel

egn for deres livstid intet mere.²⁹ Begrebet *landmand* var altså på vej til at blive en betegnelse for de jordbrugere, som greb deres bedrift professionelt og nærmest videnskabeligt an, og i denne betydning definerede Landhusholdningsselskabets præsident J. C. Drewsen det også i 1815: »Ved en praktisk

landmand forstår jeg en agerdyrker, der bringer de foretagender i udøvelse, som teorien har lært ham og erfaring bekræftet. Den blotte empiriker [dvs. bonden] derimod, handler uden at bryde sig om videre grund end den, at hans fader og farfader har handlet således før han; slendrianen er hans lærer og vanen den hovedpude, hvorpå han sødt er indslumret. Empirikeren lader hånt om al teori, mens den praktiske landmand søger og agter den, men ikke stoler på den, inden praktikken har påtrykket den sit stempel og erkendt den for god.«³⁰

Begreberne bonde og landmand anvendtes altså på to forskellige typer af landbrugere – på henholdsvis den traditionalistisk indstillede og den innovations- og risikovillige – og i tiden omkring 1860 kunne en driftig erhvervsmand endnu kritisere danske bønder ved at hævde, at de ikke egentlig var landmænd – i hvert fald ikke af den type, som tiden havde brug for.³¹

I de amtsbeskrivelser, som Det kongelige danske Landhuusholdningsselskab lod udsende i 1800-årenes første trediedel, skelner de fleste af forfatterne også mellem tre kategorier af jordbrugere: 1) bonden, 2) landmanden og 3) landmanden udenfor bondestanden. Og det er tydeligt, at der er påhæftet de forskellige betegnelser visse »mærkater« som gør, at det ikke er ligegyldigt hvorledes begreberne bruges: Hoffman Bang fortæller f.eks. i sin beskrivelse af Odense amt, at »det er altså ved de dannede landmænds bedre eksempel, at der især kunne virkes til bondens praktiske uddannelse, men som oven antydet er de gårdes antal, der kan ernære familier udenfor bondestanden, hos os alt for lille i forhold til bøndergårdenes tal«, og videre hedder det: »Med rette kunne bonden vente, at den mere velhavende og dannede landmand, der er forundt større midler og heldigere omstændigheder til at udvikle sine evner og udvide sine

kundskaber, at han gik frem og viste vejen til et bedre drevet agerbrug.«³²

I sine overvejelser over henholdsvis svingplovens og hjulplovens fordele og bagdele skelner også forfatteren til beskrivelsen af Aalborg amt, C. Christensen, mellem bønder og landmænd: »Imidlertid er questionen angående den større brugbarhed ikke dermed decideret i favør af hjulploven; at denne for øjeblikket gives fortrinet, må mere tilskrives vane end overbevisning om, at den virkelig bør foretrækkes for svingploven, til hvilken overbevisning landmanden i almindelighed, og navnlig den bonde, ikke endnu er ledet ved forsøg.«³³ Theodor Hasle fortæller i sin beskrivelse af Holbæk amt, at landmanden på den større gård høster sit korn senere end bonden og »i sommeren 1840 havde en landmand en lod med engelsk byg, som følgelig var senere moden end bøndernes almindelige toradede korn.«³⁴ Og fra Frederiksborg amt siges det i 1831, at »stedse har den tænkende landmand sørget for, ej alene at anvende det bedste korn, han avler til såsæd, men også stundom at skaffe sig fremmed såsæd. Det første sker endog hos den mådeligere bonde.«³⁵

Af og til blandes begreberne imidlertid sammen. Til tider betyder en landmand en agerdyrker udenfor bondestanden, som oftest et menneske af borgerstand (det er derfor, at Hoffman Bang f.eks. kan hævde, at landmændene er forundt større midler og heldigere omstændigheder). Til andre tider refererer begrebet til bønder, som er oplyste og tænker fremad, og derfor adskiller sig fra den konservative og uoplyste bonde. Det væsentlige er imidlertid, at der er forskel på betegnelserne og at de ikke anvendes tilfældigt (selvom det nogle gange kan være tilfældet). Sammenblandingen af de enkelte begreber indikerer, at det er nogle nye begrebsdannelse, vi her har med at gøre; begreber hvis betydning endnu ikke ligger fast.

Det kulturelle indhold i begreberne *bonde* og *landmand* ændrer sig i 1800-tallet og bliver til specifikke betegnelser for to forskellige typer af jordbrugere. Tendensen går imod, at flere og flere jordbrugere betegner sig selv som landmænd, mens begrebet *bonde* i stigende grad bliver et skældsord.³⁶ I takt med, at bønderne i 1800-tallet bliver stadig mere velstående, oplyste og ligeværdige medlemmer og borgere i staten, ønsker de ikke længere at blive associeret med betegnelsen *bonde*, der jo er et begreb, som peger tilbage mod den gamle mørke tid med al dens undertrykkelse og traditionalisme. Bonden omkring år 1900 var ikke længere *bonde*, men *landmand*.³⁷

Bondeslendrian

Transformationen fra *bonde* til *landmand* omtaltes i 1910 af den fynske hjemstavnsforfatter Christine Reimer på følgende måde: »I det 18. århundrede så det mørkt ud for Danmark eller, som bonden siger, land og rige. Men der lå guld i barrierer i den danske muld og i det danske folk, skatten blev hævet og udmøntet i det 19. århundrede, så agerbruget m.m. fik verdensry, og folkelivet vågnede af sin døs og dvale. Bonden blev fra sin undertrykkelse hævet til faguddannet landmand, og udviklingen bragte fornyet liv ...« Det var netop det, som skete i løbet af det 19. århundrede. Fra at være en *bonde*, med alt hvad det indebar af blandingsøkonomi og subsistenslandbrug, blev han en faguddannet *landmand*, der helt og holdent koncentrerede sig om sit jordbrug. Han blev *professionel*.³⁸

I 1800-tallet blev den danske *bonde*-type gradvis, og med langsomme skridt, forvandlet til en *landmand*-type, der brød med traditionens faste greb såvel med hensyn til selve landbruget som med hensyn til sit nedarvede verdensbillede. Forandringsprocessen var alle-

rede sat ind i 1700-årenes sidste årtier, hvor O. C. Olufsen kunne hævde, at »den almindelige *esprit hos landmændene mere og mere går over fra oldefædrenes praksis til en mere videnskabelig eller dog oplyst agerdykningsmåde*,«³⁹ men det var først i det følgende århundrede, at transformationen for alvor tog fart. Danske landøkonomer og andre med indsigt i landvæsenet ønskede, at bønderne skulle bryde med den århundredgamle praksis og tage ved lære af de landøkonomiske skrifter. »Bonden skulle«, siger Claus Bjørn, »så at sige ophøre med at være *bonde* (dvs. dikteret af traditionen og de nære omgivelser) og blive *landmand i lighed med de større landbrugere i forholdet til sin bedrift*.«⁴⁰

De teknologiske landbrugsreformer, som var blevet sat i værk i 1700-tallets sidste årtier, skabte ikke i sig selv en ny og »professionel« *bonde*. Bonden måtte tværtimod opdrages til at være *landmand* og en af vejene hertil gik via landbrugsfaglig oplysning, der skulle bevidstgøre ham om, hvilke uanede muligheder, der lå forude, nu de gamle institutioner var brudt ned. Særligt gjaldt det nedbrydningen af det landsbyfællesskab, som tidligere havde bremset alle initiativrige bønders muligheder for nytænkning. Den nye tids *bonde* skulle lære at tænke, som en fribåren individualist: »Det som jeg ejer, haver fæstet, lejet eller købt, er dog engang bleven mit; er separeret og afdelt. Ingen har (som man siger i talemåden) ærinde på mine marker, enge, heder, moser, græsning, tofter eller i mine skove; men det jeg har, det har jeg adskilt fra min ligemands, overmands og undermands ejendomme, og mine grænser er således fastsatte, at hverken tid, ælde, kunst eller bedrageri kan fornærme eller berøve mig noget deraf. Jeg dependerer hverken af min nabos, husbonds eller bymænds magt, had, egensindighed eller dovenskab; jeg kan så, høste og pløje når, hvor og i hvilken mark jeg vil. Nu

kan hele verden se og skønne, hvis skylden er, hvem der er flittig og stræbsom, og hvem der er doven. Nu skal hverken byens vedtægter undertrykke de fattige eller hindre den vindskibelige, langt mindre forføre dem til at vedtage noget, som kan sigte til deres egen skade og nogens fornærmelse. Det er det, som jeg kalder: Frihed og ejendom.«⁴¹

Det var dog nemmere sagt end gjort. Præsten Bone Falch Rønne, der var en ivrig agitator for landbrugsforbedringer klagede i 1815 over, at bøndernes kultur ikke var gået frem i takt med teknologien. Agerbruget var stadig »i sin fuldkomne barndom.« Det var ikke lykkedes, hævdede Rønne, at gøre bonden til en uselvsk patriot, der arbejdede for fædrelandets tarv. Tværtimod misbrugte han sin nyvundne frihed til at hengive sig til gammel slendrian og dovenskab: »Han lærte ikke med samvittig redelighed, at være ivrig for opfyldelsen af sine velgøreres, ørighedernes, vilje, men han lærte med forøget list, at se på øjeblikkets indbildte fordel og at bedrage dem, som arbejdede for hans opkomst.« Af de oplysende landbrugsskrifter lærte bonden intet. Han læste dem ikke selv, men skulle derimod erfare de nye tiltag via de »kultiverede« landmænds eksempel, og derfor »ville halve eller hele århundreder medgå, inden slig virkning bliver almindelig og iøjnefaldende.«⁴²

De fleste bønder forstod ikke, at det nu skulle være en »videnskab« at være bonde og det fik bl.a. til følge, at den stort anlagte agerdyrkningskole på Næsgaard, som var blevet oprettet i 1799, kun fik én eneste elev. Skolens leder Oluf Chr. Olufsen bemærkede da også meget rigtigt, at »det måtte komme en dansk bonde underligt for, at man tilbød at lære hans søn agerdyrkning mod, at han ingen løn fik, men blot kost, logi og klæder.«⁴³ Bøndernes træghed bragte ofte de patriotiske »bondevenner« til fortvivlelse. De store teknologiske og socialpolitiske refor-

mer var gennemført, men lige meget hjalp det. Bonden forblev i den vante rutine. Det var så meget mere problematisk, som den bølge af patriotisme og fædrelandskærlighed, der skyllede ind over landet i 1800-årenes første årtier havde som maxime, at landets vigtigste stand var bondestanden og landets vigtigste næring agerbruget. Det kunne derfor ikke nytte, at bønderne fortsatte i den gamle slendrian og undrog fædrelandet store indtægter. Derfor flettede den lolland-falsterske biskop P. O. Boisen meget behændigt fædrelandskærlighed og vindskibeligt agerbrug sammen i den »Fædrelands-Katechismus«, han udgav i 1811. Heri hed det meget kontant, at den sande fædrelandsven arbejdede ufortrødent for fædrelandets vel og for bondens vedkommende betød det, at:

»Den agerdyrker, som elsker sit fædreland handler uden fordom og gør alt, hvad der står i hans magt, for ved eftertanke over en bedre agerdyrkningsmåde, ved at benytte og følge den viseres råd og eksempel og ved gode bøgers læsning, at vorde en gavnlig mand for sit land. (...)

Den agerdyrker, som elsker sit fædreland forhverver sig ikke alene kundskab om bedre agerdyrkningsmåde, men udfører den også med ufortrøden flid, opmuntret ved tanken, at fædrelandets sønner efter hans død rundeligen skulle høste, hvor han ofte med møje og bekostning indrettede, dyrkede og plantede.(...)

Den agerdyrker, som ærer sin stand og vil gavne sit fædreland går ikke uden for dens hæderlige grænse, vil ikke være andet end bonde og søger sin glæde, sin hæder i at være det.«

Hvert enkelt af punkterne blev yderligere uddybet med højstemt patos, men nogen gennemslagskraft havde den

slags retorik næppe.⁴⁴ Det, der skulle til for at gøre bonden til landmand var ikke patos og patriotisk bessermachen. Bonden skulle ved selvsyn erfare, hvad den nye teknologi og de nye sociale forhold kunne betyde for hans pengepung, før han kom i omdrejninger, og det kunne kun tiden ændre på. Nye generationer måtte opvokse, før man for alvor kunne gøre sig håb om virkelige forandringer.

Så sent som i 1832 kunne J. C. Drewsen i almanakken stadig beklage sig over, at bonden primært var fokuseret på forfædrenes praksis: »*Ingen agtbar bonde må nogensinde tro, at forfædrenes dyrkningsmåde eller egnens brug kan altid tjene ham til rettesnor. Den dyrkningsmåde, der måske for lang tid siden passede ret godt til landmandens tarv, er nu ofte, ja meget ofte, stridende derimod og kan næppe skaffe ham udkomme for sig og sine. Fra slægt til slægt kan og bør mennesket stige i kundskaber; dette sker i alle videnskaber, i hver håndtering, fra den største til den mindste. Sønnen, der er udrustet med lige så gode naturgaver som faderen og som har arvet dennes erfaringer bør, når hans håndtering er den samme som faderens var, bestemt kunne komme videre end faderen kom. Dette lærer også erfaring; vi ser daglig bekræftelse heraf. Skulle agerdyrkingen da være den eneste håndtering, der ikke kan mere forbedres? Hvorved skulle dine oldefædre, min gode bonde, været blevne så kloge, at du kun behøver at følge deres eksempel, deres dyrkningsmåde, for at gøre det bedst mulige? Var din farfar klog nok til at indse fordelene ved udskiftningen eller satte han sig ikke meget mere imod den af al kraft eller klagede lydelig derover? Kunne du nu ønske, at dine jorder atter lå stykkevis i fællesskab med de andre bymænds? Nej, sikkerlig ikke! Du er altså i denne henseende klogere end han, hvorfor skulle du ej også kunne være det i andre henseender?»*

Herefter udmaler Drewsen de gamle bønders manglende kundskaber, f.eks. i læsning og skrivning, og slår selvsikkert fast, at »*jeg tør antage, at det jeg her har skrevet, er så uimodsigeligt sandt, at det vil finde indgang hos mangen bonde og vække nyttig eftertanke; at det vil lære ham, at skønt hans fader var, hvad han kalder en klog mand, står det dog i hans evne og er hans pligt, endnu at vorde klogere og som følge deraf ej blindt hen at følge fædres skik.*«⁴⁵ I bidraget til almanakken fra 1840 kunne man igen finde beklagelser over bondens traditionalisme, og den anonyme skribent indleder med at henvise til bondens modstand mod forandringer: »*Man beskylder den danske bonde for, at han hænger for meget ved gammel slendrian, at han kun vil dyrke sin gård, således som hans fader gjorde det, og at han er altfor langsom til at indføre nye opfundne forbedringer.*« Derpå udreder han bøndernes nuværende tilstand og konkluderer, at ganske vist er bondens tilstand langt bedre end tidligere, men det er for intet at regne imod, hvad den kunne blive, hvis bonden ville bruge mere eftertanke, aflægge brugen af de gamle redskaber og tage ved lære af dygtige landmænd udenfor bondestanden. Slutteligt formaner det, at »*enhver bonde må vel betænke, at i vore dage er det forstand og kundskab, forenet med flid og retskaffenhed, der giver mest anseelse.*«⁴⁶

Bondens professionalisering

Noget var der dog sket i årene mellem landboreformerne og 1800-årenes første trediedel. Den vestjyske bondeskipper Søren Rasch hævdede i 1820, at bønderne nu gradvis var ved at ændre sig: »*Bondestanden synes nu at tiltage i forstand og sjælsevner frem for nogle decennier tilbage, da de var lige så udannede som deres jord udyrket.*

Fig. 4. I takt med at landsbyfællesskabet blev opløst i 1700-årenes sidste årtier lod nogle bønder straks deres gårde udflytte – til tider som konsekvens af lodkastning mellem landsbyens gårdmænd – mens andre ventede og så tiden an, før de tog det store skridt. Udskiftningen og udflytningen var vel nok den største enkeltårsag til, at det danske landbrug i løbet af 1800-årene blev langt mere specialiseret og innovativt end tilfældet havde været med det foregående århundredes traditionalistiske husholdningsøkonomi. På billedet ses den udflyttede gård Nyvangsgården i Haraldsted sogn på Midtsjælland omkring midten af det 19. århundrede (Midtsjællands lokalhistoriske arkiv).

Men nu ser man deres oplysning ytre sig i en retning, der lover velsignelse for de kommende dage«. Arbejdet var dog endnu ikke færdiggjort og der var endnu meget tilbage at ønske: »Man måtte ønske mere kundskab og vejledning udbredt blandt bondestanden og mere lejlighed og begærlighed efter oplysning«, slutter Rasch sin lille moral-tale.⁴⁷ Som årene gik blev bønderne mere og mere »moderne« og de klager, som tidligere lød over deres traditionalisme blev færre og færre. I et indlæg i *Tidskrift for Landøkonomi* fra 1852, hvor forfatteren beretter om de store fremskridt, der er sket på hans hjemegn ved Randers, fremgår dette tydeligt: Drikfældigheden og dovenskaben

er forsvundet, produktiviteten er steget og »i de sidste 20 år er der foregået en mærkelig og meget glædelig forandring med denne bys landbovæsen«. Også beboerne i sognet havde ændret sig drastisk. De havde brudt med store dele af traditionens arvegods, bl.a. som følge af øget oplysning i kraft af folkeskoleloven af 1814, og særligt den nye ungdom viste takter til vaskeægte landmandssind, der lovede godt for fremtiden: »Med hensyn til beboernes moralitet, da er denne særdeles rosværdig; hæderlig flid, sparsommelighed og ædruelighed er her temmelig gængse dyder. Er talen om oplysning, da kan Sødring sogn også heri måle sig med de fleste andre sogne; det er end og så

heldigt at tælle flere veloplyste unge mænd blandt sine gårdmænd, så udsigterne i denne henseende synes at være lovende. Sandsen for kundskaber og læsning er ikke ringe; især har lånebiblioteket, som oprettedes her 1843, vist gode frugter, ligesom og aftenskoleundervisningen, der begyndte 1842 og siden stadig er fortsat, vel heller ikke har været uden virkning. Landøkonomiske skrifter læses med megen begærlighed, og denne læsnings gode frugter spores her overalt i bondens virken og syslen med hans agerbrug. Bøger af historisk, geografisk og andet almennyttigt indhold læses også gerne, og det er glædeligt at høre, hvorledes de læste bøgers indhold er genstand for samtaler imellem bønderne indbyrdes ved deres sammenkomster.⁴⁸

Om forholdene på Sydbyn berettes det i *Dansk Maanedsskrift* fra 1866, at forholdene også her var kendeligt forbedrede. Selvom mange af de gamle »unoder« stadig hang ved bonden, var hans indstilling til bedriften dog ganske forskellig fra de tidligere generationers: »Overalt findes hos dem en arbejdsomhed og en iver for at drage nytte af enhver forbedring i avlsbruget, der allerede de fleste steder har båret rigelig frugt, så at der ikke alene findes en vis velstand, men når man får nøjere indblik i sagen, endog et overmål af kraft og rigdom, der bringer til at studse. Ikke alene finder man stedse jorderne i ypperlig drift og dræning udført så godt som overalt, fortrinlige heste, kreaturer, vogne og avlsredskaber, men man sporer tillige en ros værdig lyst til at få kundskab om forbedringer i maskiner og redskaber og til at drage nytte af disse. Tærskemaskiner er almindeligt indførte, men taler man med bønderne hører man jævnligt, at de dér eller dér på en eller anden udstilling af industri- eller landbrugsgenstande har set noget, der synes at være bedre og at de snart ville indføre dette nye.«⁴⁹

Det var i sandhed nye toner: Den traditionalistiske bonde havde været kendetegnet ved, at han drev sin gård på samme måde som sine forgængere og kun bekymrede sig lidet om sine efterkommere, og hvilken stand jorden var i, når og hvis de engang skulle overtage den. En af folkemindesamleren Ewald Tang Kristensens meddelelse formulerede dette etos således: »Man må også tænke på sine efterkommere« – »Nej, så min sjæl skal man ikke, for jeg ved ej, hvad vore efterkommere har gjort for os.«⁵⁰ I modsætning hertil var landmanden fokuseret på netop dette aspekt. Han arbejdede ikke kun for sig selv, men også for de kommende generationer, der skulle overtage gården som slægtsgård. Landmandens forestilling om de kommende generationers ve og vel havde f.eks. stor betydning, da den jyske hede blev forvandlet til agerjord i 1800-årenes sidste halvdel. De fleste hedeponorer var på det rene med, at det ikke blev dem selv, men derimod deres børn og børnebørn, der fik det fulde udbytte af anstrengelserne på den golve jord: »Der er jo arbejde nok, men det gælder at tage fat, og kommer takken ikke lige straks, så gør det heller ikke noget« skulle således den vestjyske hedeopdyrker A. Chr. Andersen fra Morsbøl have sagt, »det er jo ikke for os selv, vi arbejder.«⁵¹ Samme etos kommer til udtryk i et udsagn fra 1821, fremsat af den langelandske arvefæster Rasmus Hansen: »Dette, at jeg er sikker på i min levetid, at beholde min i fæste havende gård og har håb om efter min død, at én af mine børn må få den i besiddelse på sin levetid for en billig indfæstning, gør, at jeg har udtørret og indhegnet min straks efter udskiftningen tilfæstede lod i vænger.«⁵² Således handlede og tænkte rigtige »vindskibelige« og fremsynede landmænd.

Forskellen på den gamle og den nye bondetype afspejles også i de optegnel-

ser, som den sjællandske fæstebonde Søren Pedersen, foretog i tiden omkring 1800. Det er f.eks. tydeligt, at Søren far er en helt anden bondetype end Søren selv. Faderen er forankret i landsbyfællesskabet, i dets traditioner og praksis, mens Søren lægger afstand til dette fællesskab og i stedet værdsætter flid og kundskaber. Karen Schousboe, der har udgivet Søren Pedersens optegnelser, konkluderer, at *»der er således ikke tvivl om, at der fandtes store forskelle mellem faderens og sønnens liv og videre, at disse forskelle var tæt sammenknyttede med de forskelligartede økonomiske krav, det omgivende samfund stillede. Faderens liv var dybt forankret i landsbyfællesskabet og formet gennem den kappestrid og de tværgående samarbejdsrelationer, som formentlig dominerede arbejdslivet og festlivet og dermed en stor del af dagens og årets aktiviteter. Sønnens liv var derimod forankret i nødvendigheden af så økonomisk rentabelt som muligt, at drive gården og dens tiliggende jorder; Søren Pedersens livsform var derfor først og fremmest karakteriseret ved slidsomt arbejde, hvorimod faderens (i S. P.'s Øjne) var karakteriseret ved unødigt praleri, slendrian, troløshed overfor familien, druk, brutalitet osv. I hans øjne derimod, fremstod sønnen som geskæftig, selvrådig og egensindig. Til disse forskellige livsformer knyttede sig forskellige holdninger og normer, således som de kom til udtryk i en række ideologiske grundkonceptioner.«*⁵³

Det var kendetegnende for den professionelle landmand i 1800-tallets Danmark, at han i stigende grad koncentrerede sig om sit landbrug og fraveg den ældre bondekulturs mangfoldige håndteringer. Hvor landbruget tidligere havde været en del, omend en stor del, af den produktion, der foregik i en bondehusholdning, blev den nu i stigende grad den eneste produktion. De muligheder, som landborefor-

merne og den øgede oplysning havde afstedkommet blev grebet af de bønder, for hvem reformerne var tiltænkt: Dvs. gårdmændene – og gårdmændene var ikke sene til at omstille sig, da først de økonomiske konjunkturer for alvor blev gunstige fra 1830'erne og frem. Det kunne nu ikke længere svare sig, at drive binæringer ved siden af landbruget, der gav et langt større afkast end nogensinde før. Binæringerne blev i stedet overtaget af den voksende husmandsklasse, som var blevet forfordelt på reformernes alter. Allerede i 1812 kunne Gregers Begtrup således fortælle om de jyske heдебønder, at *»gårdmanden nu har mere sans for agerdyrkningen end for strømpebindingen, hvilken han overlader til børn, fruentimmer og gamle, der ej har kræfter til at arbejde i marken.«*⁵⁴ I 1800-tallet var det besiddelsen af jord, der bestemte om bonden var velhavende eller forarmet, og husmændenes adgang til jord var forsvindende lille.

Peasants og farmers

Inden for den antropologiske og sociologiske bondeforskning skelnes der mellem *peasants* og *farmers*.⁵⁵ For bonden er landbruget ikke en forretning, hvor der skal skabes profit siger f.eks. antropologen Robert Redfield. Bonden arbejder ikke ved hjælp af investeringer, reinvesteringer og moderne, kapitalistiske forretningsprincipper og han ser ikke jorden som en kapital. Bønder, der tænker således, er ikke bønder, men derimod *farmers* og deres livsform er ikke formet af traditionen, men af et brud med denne.⁵⁶

Etnologen Bjarne Stoklund mener, at farmertypen dukkede op i Danmark i løbet af 1870'erne og 1880'erne. På grund af de store driftsomlægninger i dansk landbrug i denne periode fortrængte den moderne landmand forti-

Fig. 5. Den driftige sjællandske landmand Søren Jensen Hyldegård personificerede den moderne, driftige landbruger, som 1800-tallets agronomer så gerne ville »fremelske«. I en alder af 21 år overtog han i 1886 barndomshjemmet – Hyldegården – i landsbyen Tvindelstrup på Midsjtjælland og i årene fremover blev han en af Ringstedegnens mest markante personligheder inden for det lokale foreningsliv. Allerede i 1890 blev han således valgt som formand for Ringstedegnens Landboforening. Han var desuden medstifter af den lokale skytteforening (1885), af Østifternes Brandforsikring (1888), af A/S Ringsted Bank (1890), af et hvidtølsbryggeri (1893), af Ringsted Andelssvineslagteri (1896) og meget mere. I perioden 1900 til 1940 var han tillige sognefoged for Farendløse sogn. Om sin driftige fader fortæller han i sine erindringer: »Efter at fader med stor dygtighed havde gennemført både mergling og dræning, høstede han ualmindelig godt på den stærke lerjord, og med de høje sædpriser var det jo noget som gav penge, og da man stadig levede nøjsomt, havde små skatter og billigt folkehold, var det et tidsrum, hvor de dygtige bønder blev velhavende. Dette gjaldt også mine forældre, de havde den gang ikke så få tusinde kroner mere i sparekassen end de skyldte i gården. At dette i nogen måde prægede hjemmet i en god retning, er en selvfølge.« (her citeret fra Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1971, s. 67f. Foto i Midsjtjællands lokalhistoriske arkiv).

dens bonde: »Den nye tids »farmer« måtte drive sin gård som »business«, tage bestik af ændringer i markedsforholdene, kalkulere med forventede indtægter og udgifter og være parat til at stille bedriften om til de mest rentable afgrøder. I modsætning hertil producerede den gammeldags bonde for at dække behovene for den produktions-

og konsumtionsenhed, som gårdens hushold udgjorde. For ham var landbruget mere »a way of life« end en forretning«. ⁵⁷

På dansk kan vi oversætte begreberne *peasant* og *farmer* med *bonde* og *landmand*, eftersom disse to betegnelser, på linie med det engelske begrebspar, betegner to forskellige bondety-

per. Det skulle gerne nu stå klart, at der ved begrebet *bonde* forstås en traditionalistisk jordbruger og medlem af fjerdestand med kulturel rod i den patrimoniale feudaltid, mens begrebet *landmand* er betegnelsen for den »moderne« bonde – den nye bondetype, der dukker frem efter den agrare reformation i slutningen af 1700-tallet, og som er kendetegnet ved at repræsentere det stik modsatte af bonden.

I et begrebshistorisk perspektiv kan vi iagttage, at landmandsbetegnelsen vinder frem under samfundets gradvise overgang fra feudallignende bondestat til kapitalistisk landbrugsland, og at begreberne *bonde* og *landmand* kommer til at betegne hver sin historiske epoke. Bonden er en del af det feudale samfund og bondebegrebet er derfor ikke adækvat i den nye, kapitalistiske struktur, hvor politiske institutioner som lensvæsen, hoveri, landgilde, hals- og håndsret mv. er fortidige fænomener. Nye tider kræver nye betegnelser med nyt indhold.⁵⁸ I et kontinuum mellem »traditionel« og »moderne« befinder den feudale bonde og den kapitalistiske landmand sig i hver sin ende af skalaen. Bonden er traditionsbevidst og for en moderne iagttager irrationel, mens landmanden er fri for traditionelle bindinger og handler »rationelt«.⁵⁹

Selvom der ikke eksisterer nogen konsensus omkring, hvorledes man definerer en bonde og da slet ikke om nogen »peasantry-in-general«-definition, så er eksempelvis de antropologiske peasant-forskere på den anden side ikke uenige om, at der er sket en udvikling fra *peasant* til *farmer* i mange lande, såvel i de europæiske som i de ikke-europæiske. Den traditionalistiske bonde har gennemgået en transformation fra en husholdningsorienteret til en markedsorienteret økonomi, hvor han er blevet en kapitalistisk landmand, der ganske vist driver et familielandbrug ligesom bonden, men i modsætning til denne er juridisk fri,

overvejende markedsorienteret og besidder en langt mere avanceret teknologi og en langt større entreprenørånd end bønder.

Hvornår blev bonden moderne?

Afslutningsvis kan vi vende tilbage til Steen Buscks førnævnte indvending mod landbohistorikernes generelle anvendelse af de to begreber *bonde* og *landmand*. Som regel skelnes der nemlig ikke imellem de to betegnelser, og man ser dem ofte anvendt i flæng uden at forfatterne synes at have overvejet, om der er en begrebsmæssig forskel på prædikaterne. Forhåbentlig har jeg nu fået overbevist læserne om, at en sådan forskel eksisterer og at en så ureflekteret brug af de to begreber dels risikerer at føre til en manglende forståelse for, at man i det 18. og 19. århundredes Danmark opererede med forskellige typer af agerbrugere med hver deres sociologiske karakteristika og dels at man, netop ved at iagttage begreberne (eller diskursen), kan nå til en forståelse af, at begrebet bonde principielt er udtryk for en bestemt social orden og ikke for en professionel erhvervsudøver.

Ved at iagttage begrebsanvendelsens udvikling i løbet af det 19. århundrede vil vi endvidere kunne iagttage landbrugssektorens gradvise modernisering fra traditionalistisk husholdningsøkonomi til moderne erhvervssektor fra en ny vinkel: Vi kan f.eks. gøre os en forestilling om, hvornår det traditionelle bondeetos for alvor begyndte at vige for den nye professionelle landmandsprofil. En analyse af 1800-årenes anvendelse af begreberne *bonde* og *landmand* indikerer nemlig, at den danske bonde ikke blev moderne og rationel – i vor betydning af ordet – i tiden under og lige efter de store landboreformer, men derimod først sent i 1800-tallet – i tiden omkring

1860'erne og 1870'erne – og det er trods alt noget senere end man hidtil har antaget.

Noter:

1. Undtagelser er Bjarne Stoklund: Bønder og binæringer, Bol og By 1998:2, s. 10 og Mette Guldberg: Jydepotter fra Varde-egnen, 1999, s. 18.
2. En grundig og systematisk gennemgang af centraladministrationens arkivalier vedr. Danske Lovs tilblivelse ville måske kunne afdække dette interessante spørgsmål. På den anden side virker det ikke sandsynligt, at der findes noget materiale herom, da dette i givet fald nok ville have været publiceret i V. A. Sechers og Chr. Støchels kildeudgivelse af forarbejderne til Danske Lov og det er ikke tilfældet, V. A. Secher og Chr. Støchel (udg.): Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov vol. I-II, Kbh. 1891-94..
3. Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering vol. 4, Kbh. 1775, s. 164ff, 168, 515, 520f, 524. Retorikken om bondens ære var i 1770'erne stadig af forholdsvis ny dato og den var forbundet med den patriotiske diskurs, som J. S. Sneedorff var med til at igangsætte i begyndelsen af 1760'erne. Indholdet i denne diskurs indebar, at alle statens lemmer var socialt ligeværdige og derfor også kunne gøre krav på respekt for deres arbejde. Særligt gjaldt dette den traditionelt æreløse bonde, hvis arbejde var det allernyttigste for hele staten.
4. Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret bd. 1, Kbh. 1813, s. 54f.
5. I England begyndte klassebegrebet at vinde frem i den sidste halvdel af det 18. århundrede, hvor det brugtes synonymt med begreberne rang, grad og stand, Harold Perkin: The Origins of modern English Society 1780-1880, London 1976, s. 26f.
6. Claus Bjørn: Morten Smed og landboreformerne. Et radikalt jordbrugsforslag fra 1785, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1988, s. 72, 74, 76.
7. Henrik Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprokurørrembedet vedkommende I. Deel, fra 1753 til 1756 inclusive, Kbh. 1793, s. 252; Erik Pontoppidan: Eutropii Philadelphi oeconomiske Balance, Kbh. 1759, s. 127.
8. Den Patriotiske Tilskuer 3. årgang, første Bind 1763, s. 75.
9. J. D. W. Westenholtz: Priisskrift om Folke-mængden i Bondestanden, Kbh. 1772, s. 41ff. Her citeret fra 1919-udgaven.
10. F. W. Trojel: Oekonomiske, politiske Betragtninger over Dannemarks, især Landvæsens nærværende Forfatning, Kbh. 1787, s. 24, 66.
11. Peter Henningsen: Det antropologiske bondebegreb, Fortid og Nutid bd. 1, 2000, s. 29-58.
12. Jacob Mandix som ovenfor anført s. 56.
13. Werner Ussing: De danske Landboforhold med fortrinligt Hensyn til den danske Bondes i Lovene grundede Forfatning, Kbh. 1847, s. 135.
14. Før enevældens indførelse var landets borgerstand også blevet omtalt som ufrige, men ved kongens udstedelse af privilegiebrevet 24. juni 1661 til borgerstanden i København og landets provinskøbstæder, imødekom enevælden borgerstandens ønsker om, at forbyde denne omtale. Borgerne måtte nu ikke længere omtales som »ufri, dem til forklejnelse og forargelse«, Ståle Dyrvik: Danmark-Norge 1380-1814 bd. 3: Truede tvillingriker 1648-1720, 1998, s. 155.
15. Søren Christensen (Lars Bjørnbak): Frem Bondemand, frem! Et venligt Alvorsord til den danske Bondestand, Kbh. 1860, s. 9f.
16. Steen Busck: Landbrugshistorie eller landbohistorie? Historie 18,3-1990, s. 469.
17. NN: Nogle Tanker om Land=Væsenets Forbedring, særdeles i Fyen, hvor der med er giort Begyndelse paa nogle Stæder, Danmarks og Norges oeconomiske Magazin bd. 2, 1758, s. 355.
18. D. Heitmann: Patriotiske Forslag om Hoved=Gaards Markers Udlæggelse til Bønder Gaarde, Danmarks og Norges oeconomiske Magazin bd. 4, 1760, se f.eks. s. 23.
19. C. W. von Munthe af Morgenstjerne: Det danske Landvæsens Forfatning, Sorø 1783, *passim*.
20. P. F. Suhm: Historien af Danmark, Norge og Holsteen udi tvende Udtog til den studerende Ungdoms Bedste, Kbh. 1776, s. 143; F. W. Trojel: Oekonomiske, politiske Betragtninger over Dannemarks, især Landvæsens nærværende Forfatning, Kbh. 1787, s. 23.
21. NN: En Reisendes Betragtninger over Ulyighederne af de fyenske Proprietariers og Bønders Fælleskab i Byer og paa Marker, samt Fordeelen af en muelig Forandring, Danmarks og Norges oeconomiske Magazin bd. 1, 1757, s. 22f.
22. G. C. Oeder: Betænkning over det Spørsmaal: Hvorledes Frihed og Eiendom kunde forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes begge Dele, Kbh. 1769, s. 81.
23. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark bd. 5, Nørrejylland første Deel, Kbh. 1808, s. 420.
24. Ejvind Slottved: Folkeoplysning i et kvart årtusinde. Oeconomiske Anmærkninger fra

- Det kongelige Danske Landhusholdnings-selskab, Landmanden i sær til nytte, Københavns Universitets almanak. Skriv- og rejsekalender for det aar efter kristi fødsel 2000 som er et skudår, s. 209, 218.
25. Gregers Begtrup: bd. 1, Sjælland og Møen, Kbh. 1803, s. 28.
  26. »Idéen at forene det nyttige med det behagelige, blev snart en genstand for manges opmærksomhed. En stor dels evne, i særdeleshed af embeds- og borgerstanden tillod ikke at opbygge og indrette eller købe et indrettet landsted, som blot tjente til et smukt sommerophold uden at medføre nogen revenue. Var dermed forbundet en god bondegårds avl formodede de, at en slig gårds omhyggelige dyrkning skulle betale renten af det smukke våningshus med have, og give ejeren frit de landlige agrements for sig og familie«, Gregers Begtrup som ovenfor anført s. 222f.
  27. Forordning af 20.6.1788 § 28-32, Schous forordninger.
  28. Oluf Chr. Olufsen (1763-1827). Landøkonom og professor i statsøkonomi ved Københavns Universitet. Olufsen var i samtiden kendt som fortaler for fysiokratismen og som forfatter til kameralistiske og flere landøkonomiske skrifter og debatindlæg..
  29. Johan C. F. Hellfried: Bemærkninger og Erfaringer, angaaende Jordudstykningsen, eller Parcelleringen i Almindelighed, og for Veile Amt i Særdeleshed, Kbh. 1805, s. 55.
  30. J. C. Drewsen: Recension over Professor Olufsens Lærebog, Landoekonomiske Tiden-der bd. 2, 1815, s. 6f.
  31. Fridlev Skrubbeltrang: Da staar en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne, Kbh. 1948, s. 29.
  32. Jacob Aall Hoffman (Bang): Odense Amt beskrevet 1843 vol. 2, s. 247 (citeret efter genudgivelsen fra 1990).
  33. C. Christensen: Aalborg Amt beskrevet 1832, Kbh. 1832, s. 75.
  34. Th. Hasle: Holbeks Amt beskrevet 1844, Kbh. 1844, s. 114 og 130.
  35. G. Sarauw: Frederiksborg Amt beskrevet 1831, Kbh. 1831, s. 208.
  36. Undtagelser kan selvfølgelig findes. I det mellemslesvigske var det omkring 1860 således stadigt almindeligt, at gårdmanden benævnte sig selv bonde, mens begrebet gårdmand eller landmand ikke anvendtes, Johannes Koch: Den mellemslesvigske Slette og dens Beboere, Slesvigske Provindsialefterretninger bd. 1, 1860, s. 81.
  37. Bondebegrebet som andet og mere end et smædeudtryk overlevede i virkeligheden kun på de grundtvigsk inspirerede højskoler og blandt nationalromantikerne, hvor det signalerede stolte danske folketraditioner og folkekultur. Højskolernes folk kaldte aldrig dansk folkekultur for en landmandskultur og jordbrugeren for en landmand. På højskolen vedblev bonden at være bonde.
  38. Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde bd. II, Odense 1910-13, s. 294.
  39. Dan Ch. Christensen: Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge, 1996 s. 157.
  40. Claus Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie bd. 3, 1988, s. 106.
  41. Tanker om Jyllands Forbedringer af K. F. B., no. 114, 1770-71 Journaliserede Forslag, Afhandlinger og Besvarelser af prisspørgsmaal Landvæsenet og Bondestandens Vilkaar vedkommende, Rtk. 432.28, pk. 3/3, Ra.
  42. Bone Falch Rønne: Nogle Aarsager, hvorfor Forbedringer i Agerdyrkingen gaae saa langsomt frem iblandt os, Landoekonomiske Tidender bd. 1, 1815, s. 140, 142, 144f, 151.
  43. Fridlev Skrubbeltrang: Folkeligt og fagligt Oplysningsarbejde efter de store landboreformer, Tidsskrift for Landøkonomi hf. 6, 1938, s. 405.
  44. P. O. Boisen: Forsøg til en Fædrenelands= Katechismus eller kort Indbegreb af Pligterne mod Konge og Fædreneland, Kbh. 1811, s. 95-99.
  45. J. C. Drewsen: 49de Fortsættelse af oekonomiske Anmærkninger fra det kongelige Landhusholdningsselskab, Landalmuen især til Tjeneste, Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1832 (almanakken har ingen side-tal).
  46. NN: Om Bondens Tilstand, Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1840, som er et Skudaar.
  47. H. K. Kristensen (udg.): En dansk bondeskip-pers historie. Fra Englandskrigens og skudehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser, 1977, s. 90. Læg mærke til, at Rasch ikke betragter sig selv som bonde, selvom han i juridisk henseende hører til bondestanden.
  48. Frederiksen: Noget om Tilstanden i Sødring Sogn, Randers Amt, i landoekonomisk Henseende, Tidsskrift for Landoconomie ny række, 14. bd, 1852, s. 555.
  49. M.: Samfundsforhold paa Landet i det sydlige Fyen, Dansk Maanedsskrift bd. 2, 1866, s. 6.
  50. Evald Tang Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv 6. afdeling, 1894, s. 9.
  51. Otto Sommer: En Hedens Helt. Udgivet af Udvalget for Folkeoplysnings Fremme. Særtryk, Kbh. 1899, s. 11.
  52. Peter R. Olsen: Rasmus Hansen, Riffbjerg 1779-1830. En foregangsmand inden for bondestanden paa Langeland i en kritisk tid, Fynske Aarbøger 1940, s. 346.
  53. Karen Schouboe (udg.): En fæstebondes liv, Odense 1983, s. 35f.
  54. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Ager-

- dyrkningens Tilstand i Danmark: Nørrejylland bd. III, Kbh. 1812, s. 114.
55. Palle O. Christiansen: Gårdens reproduktion, Arbejdspapir fra Institut for europæisk folkelivsforskning 1/1985, s. 4ff og Peter Henningsen: Traditionalistiske bønder og vindskibelige landmænd, Rasmus Mariager m.fl. (red.): Fortællinger i tiden, 2001, s. 33-45.
56. Peter Henningsen: Det antropologiske bondebegreb, Fortid og Nutid bd. 1, 2000, s. 37ff.
57. Bjarne Stoklund: Signalement af en epoke, Arv og Eje 1976: Det forsømte århundrede, s. 13f. I det tidligere omtalte indlæg i Dansk Maanedsskrift om forholdene på Sydfyn hedder det f.eks.: »Man læser ivrigt i aviserne for at drage nytte af de efterretninger, som de indeholder. Dagen efter, at bladene havde fortalt om den mislykkede humlehøst i Amerika, talte jeg med en bonde. Han havde naturligvis også læst om den og bragte sagen på bane glædende sig over de gode udsigter, der viste sig for ham, idet han havde stor humleavl. En anden bonde fortalte mig, at han med hensyn til at køre sin høst ind, rettede sig efter de telegraf-efterretninger, der altid findes i bladene angående vejret i England, idet han med rette mente, at vi gerne får dette samme vejr 2 til 3 dage senere«, M.: Samfundsforhold på Landet i det sydlige Fyen som ovenfor anført s. 6f.
58. Lignende opstillinger kan med en vis rimelighed etableres indenfor andre erhvervsgrerne i samme periode: Købmanden bliver til grosserer, fabrikant eller direktør, skipperen bliver til skibsfører, store gårdmænd bliver til proprietærer, tjenestepiger bliver til husjomfruer osv. Baggrunden for de ændrede begreber skal findes i en tiltagende professionalisering af de enkelte erhvervsgrerne, hvor de gamle betegnelser enten ikke slog til længere eller havde en fortidig klang over sig, som fik de enkelte erhvervsgrerne til at adoptere nye betegnelser.
59. For en diskussion af den traditionalistiske bondes rationalitet eller irrationalitet, se Peter Henningsen: Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur, Historisk Tidsskrift bd. 100, hf. 2, 2000, s. 329-381.